

MEGHALT LÖRINC PÉTER

LÖBL ÁRPÁD

(1898—1983)

1898. június 14-én a bánáti Kovačičán született. Gimnáziumi tanulmányait Orsován és Pancsován végezte, 1916-ban érettségizett. Egyetemi tanulmányait a budapesti bölcsészettudományi karon folytatta, ahol 1919-ben alapvizsgát tett; tanári oklevelet 1924-ben a belgrádi bölcsészettudományi karon szerzett, a tanári vizsgát 1925-ben tette le. Időközben — 1916 májusától 1918 novemberéig — az osztrák—magyar hadseregben alhadnagyi rangban az orosz és az olasz fronton harcolt. A fronton háborúellenes verseket írt, amelyeket 1918 januárjában a katonai cenzúra megkerülésével Pancsován kiadott. Hadbíróskodás elé állították, de az, azzal az indoklással, hogy a verseskötetben nincs nemzet és osztály elleni izgatás, felmentette. 1918 májusában Ukrajnában, a doni medencében a megszálló hadsereg katonájaként kapcsolatba került az illegális bolsevik szervezettel, s azt a lehetőségekhez mérten támogatja. 1918 júniusában szabadságot kapott, hogy tanulmányait folytathassa, ekkor kapcsolódott be a budapesti marxisták körébe (Hoffmann, Bokányi, Bresztovszky; Korvin Ottó tanítványai). Rövidesen az olasz frontra viszik, a katonák egy csoportjával megszervezi a „háborút a háborúnak” mozgalmat, és 1918 októberében részt vesz a 33. ezred lázadásában. A Magyar Tanácsköztársaság idején folytatja tanulmányait, és bekapcsolódik a munkásmozgalomba. Tagja volt a szocialista egyetemi hallgatók szervezetének. A Tanácsköztársaság bukása után illegálisan Pancsovára érkezett, ahol 1919 és 1920 között a JKP helyi szervezetében dolgozott. 1920 szeptemberében a hatósági terror elől ideiglenesen az akkor még jugoszláv megszállás alatt levő Pécsre költözött, ahol 1921 augusztusáig, Baranya jugoszláv részéről való kiűritéséig maradt. Ezután Nagybecskerekben és Fehértemplomon (1921—1924) magyar, német és szerb tannyelvű középiskolákban dolgozott. Egyetemi oklevele megszerzése után a Gornji Milanovac-i gimnáziumban (1924—1927), a pančevói kereskedelmi iskolában (1927—1930), majd újból Becskerekben (1930—1936) dolgozott. Egyidejűleg részt vett a munkásmozgalomban, legtevékenyebb Fehértemplomon és Pancsován. Kezdetben a magyar, később pedig a szerbhorvát nyelvű haladó lapokban és folyóiratokban publikált: *Közakarat* (1920), *Renaissance* (1920), *Szabad Szó* (1920), *Futár* (1921), *Nova Vojvodina* (1922) — Nagybecskerek—Veliki Bečkerek; *Kronika* (1920—1921), *Baranyai Magyar Újság* (1921), *Ifjú Harcos* (1921) — Pécs; *Út* (1922—1923) — Úvidék; *Szervezett Munkás*, valamint kiadványai (májusi írások, naptárak, 1925—1929) — Szabadka; *Glasnik profesorskog društva* (1926—1941) — Belgrád; 100% (1928) — Budapest; *Korunk* (1932—1934) — Kolozsvár; *Jugoslovenska revija* (1930—1931) és *Pregled* (1934—1938) — Szarajevó; *Stožer* (1932) — Belgrád; *Almanah savremenih problema* (1936) — Zágráb; *Vajdasági Magyar Írók Almanachja* (1924) — Szabadka; *Književnik* (1932—1940), *Kultura* (1937—1938) — Zágráb; *Naš život* (1937—1938) és *Vojvodanski zbornik* (1938—1939) — Újvidék; *Lucs* (1938) — Szkopje.

1936-ban büntetésül a macedóniai Bitolába helyezték át. Itt is kapcsolatban állt a JKP illegális helyi bizottságának tagjaival, nem szakadtak meg azonban

vajdasági kapcsolatai sem, rendszeresen küldözgette írásait a már akkor a JKP eszmei irányításával dolgozó *Hídnak* és a *Naš život* c. lapnak, amely az OMPOK (ifjúsági mozgalom) orgánuma volt. 1939-ben nyugdíjazták. Pančevo-ra költözik, nemsokára reaktiválják, s Szabadkára helyezik (1939—1940). Időközben, kisebb megszakításokkal, 8 hónapot töltött el mozgósított ezredével Kicsevóban és Debárbán. 1941 elején, ismét büntetésül, Szabadkáról Kotorba helyezték át. Távozása előtt bekövetkeznek a március 27-i események, az áprilisi háború előtt behívták katonának. Ezredével megjárja a Pančevo—Rogatica utat, majd Belgrádnál fogságba került. 1945-ig különböző németországi hadifogolytáborokban (Wartburg, Nürnberg, Osnabrück, Strassburg, Barkenbrige) tartották fogva. 1945 februárja végén a Vörös Hadsereg a hammersteini hadifogolytáborból szabadította ki. 1945 áprilisában érkezett meg Szabadkára.

A háború után (1945—1946) a szerb köztársasági minisztériumban dolgozott a marxista történelemoktatás és a Vajdaság SZAT-beli nemzetiségi iskolák megszervezésén. Az új tankönyvek kiadásában és a *Jugoszlávia népei története* c. mű első szerkesztőségének szervezésében is tevékenyen részt vett. 1946 augusztusában visszatért Vajdaságba, és a Tartományi Végrehajtó Tanács közoktatási osztályán dolgozott. 1949-ig kiadói, szerkesztői munkát végez, tartományi tanfelügyelő, főiskolai tanár. 1949 és 1959 között a Pedagógiai Főiskolán tanít. 1951-ben kezdeményezésére megalakult a Vajdasági Történelmi Társaság, amelynek 17 éven át elnöke vagy alelnöke volt. Nyugalomba vonulása után is kintartóan dolgozott, s órákat vállalt az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékén, marxizmust, politikai gazdaságtant, szociológiát és magyar történelmet adott elő. Tudományos kutatómunkája a felszabadulás után bontakozott ki. Vajdaság gazdasági-társadalmi, politikai és művelődéstörténetét tanulmányozta. Nagyméretű tudományos szervezői munkásságot fejtett ki. Szerkesztőségi tagja volt a háború előtti és utáni *Hídnak* (egészen 1951-ig); a belgrádi *Istorijski glasnik*nek (1948), a *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* c. kiadványának (a 15. számtól a 32. számig). Közreműködött a *Prilozi Vojvodanskog arhiva* (1954), a *Prvi socijalisti*, a *Pregled istorije SKJ* (Beograd), az *Istorija naroda Jugoslavije* (Beograd—Zagreb—Ljubljana, 1952—) c. munkák szerkesztésében és megírásában.

Tudományos, publicisztikai és szépirodalmi munkái a felszabadulás után a következő lapokban és folyóiratokban jelentek meg: *Prosvetni pregled* (1945—1946), *Istorijski glasnik* (1948—1957) — Belgrád; *Nastava historije* (1951), *Historijski pregled* (1963) — Zágráb; *Godišnjak Istorijskog društva* (1951), *Letopis Matice srpske* (1947—1951), *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* (1950—1963), *Népoktatás* (1947—1952), *Zadružni arhiv* (1953—1959) — Újvidék; *Glasnik na Institutot za nacionalnata istorija* (1960) — Szkopje; *Századok* (1959) — Budapest; *Etnološki pregled* (1962) — Belgrád; *Dnevnik* (1946—1963), *Tribina, Magyar Szó* (1946—1982), *Ifjúság* (1947—1952), *Dolgozók* (1947—1982), *Dolgozó Nő* (1947—1952), *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* (1969—1981), *Tanulmányok* (1969), *Godišnjak Filozofskog fakulteta* (1968), *Istraživanje* (1972—1981) — Újvidék; *7 Nap* (1947—1982), *Oktatás és Nevelés, Létünk*, (1972—1982), *Üzenet* (1971—1982) — Szabadka.

A lapokban és folyóiratokban kb. 120 nagyobb és 600—700 kisebb tanulmányt és cikket publikált. Szépirodalmi jellegű munkái is számosak. Kéziratai és kiterjedt levelezése is az újvidéki Szerb Matica kéziratárchájában található.

Munkássága folyamán a következő álneveket és betűjegeket használta: Láng, Láng Árpád, Lányi Árpád, Lovass István, Varga Sándor, g. d., Zarko Plamenac, Josipović, Darlić, Lőrinc Péter, c. r., Jevremović stb.

1983. február 13-án Újvidéken hunyt el.

Művei: *Lány és béke*. Pancsova 1918; *Psichoanaliza i nadrealizam*. Zagreb 1938; *Erdély*. Szabadka 1940; *A kuruckor*. Szabadka 1947; *Nemzet születik Macedónia katalanaiban*. Novi Sad 1949; *A nagy póri pör*. Novi Sad 1950;

Hétköznapiok, Novi Sad 1951; *Görbe utca 23*, Novi Sad 1952; *Szocijalistički pokret u Vojvodini 1890—1919*; *Elemir i Taraš 1897*, Zrenjanin 1954; *Sindikálna borba narodnog proletarijata*, Beograd 1954; *Prilog istoriji agrarnog pitanja u Vojvodini 1848—1849*, Novi Sad 1954; *Srpska narodna nezavisna stranka*, Novi Sad 1954; *Adalék a vajdasági agrárkérdés történetéhez 1848—1849*, Novi Sad 1956; *Beočinska kaja*, Novi Sad 1959; *Revolucionarni pokret u Vojvodini 1848—1849*, Novi Sad 1960; *Alakok*, Novi Sad 1960; *Emberek az embertelenségben I. Válságok és erjedések*, 1918—1921, Novi Sad 1962; *Politíckí lík Vase Stajíca*, Novi Sad 1963; *Emberek az embertelenségben II. Vándorlások*, 1921—1930, Novi Sad 1965; *Idő és művészet*, Szabadka 1972; *Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején*, Újvidék 1973; *Lutanja i saznanja*, Novi Sad 1975; *Bácskai polgári politikai elmélet 1880—1920*, Szabadka 1976; *Harcban a földért*, Budapest 1977; *Emberek az embertelenségben III. Pirkadás*, 1930—1941, Újvidék 1978; *A Pleitz-báz kiadói tevékenysége a bánáti rónán*, Újvidék 1978; *Građanske političke stranke u Vojvodini*, Novi Sad 1978; *Társadalom és művészet*, Újvidék 1982.

PASTYIK László

LŐRINC PÉTER VERSEI

4.

Sírcsokor már jó rég szívem bal kamrája
koszorúér-Tava, gyűjtő medencéje,
fehér prémsipkájú havasok aljában.
De fejlődőképes még, mint minden új temető.
Vajon hány halott vár a hosszú-hosszú sorban,
hogy rendre belém hulljon
(egyszer mindenkire rákerül a sor!),
szívemben megbújva végleg temetkezzen
a Sipka-szorosban, hol újra minden csendes,
csak a szűk kamra zakatol nesztelen,
de nem hallhatatlan,
halottaim csokrát locsolgatja
fehér erdő mélyén —
bús hulla-csokor!

5.

Aki különb — hamarabb távozik:
Nem gondolod hát, hogy túl soká élsz már?!
Vagy nem kívánsz már élen járó lenni?!

— Mióta, jaj, tudod — lassan járó lettél,
 lassan járó és vén: mindenki megelőz!
 Ne légy nálam Te sem különb, asszonyom!
 Várd ki sorodat!
 Míg én élek — élj!
 Ne légy virág hallotti-csokromban!

Így lépkedtem egy reggel bús recept-sétámon
 a bennem ikavargó, a bennem születő
 versek ütemében
 s a léptek ritmusa a vers üteme lett
 s most, amíg a vers él —
 él léptem üteme
 és élek magam is!

6.

Elrévedek: Téma-örökségem ugyan kire hagyjam
 és vajon kire nonkonformizmusom,
 amely vénségemre — hogy ki sem verseng érte —
 végtére rálelt az egyén s az osztály
 harmóniájára!

Könyveim talán valaki befogadja,
 de ki vállalja hatalmasra megnőtt, hervadtan illatozó
 témacsokromat

és kire marad majd konok hagyatékom:
 kálomista nyakam, keményfejűségem,
 mely puhul, puhul egyre, hogy asznak sejtjei.

7.

Akármilyen csúf — akármilyen rút:
 szeresd szép életed, szeresd rongy életed!
 Bárminő botor — bárminő balga:
 szeresd őt — a bölcsét!
 Bármilyen hazug, vagy rágalmazó:
 szeresd benne az — örök igazmondót!

Szép-rút, bölcs-botor,
 hazug-igazmondó
 örök életedet, amely oly rövidre szabva —
 ha száz évet élsz is!

8.

Innen-onnan a 80-ra már odalátok,
és lám, már int: hogy megvár a sarkon:
ne siessek hát!
Már hogyne sietnék,
már hogyne loholnék:
vár sok munkám egyre,
és jól tudom:
míg munkám van,
míg dolgozom:
élek!
S mindörökre
fiatal maradok.

9.

Szavak börtöne — írás, vers
érzelmes-míves — néha nyers
érzés börtöne — vén tetem
fiatalt játszik — hetvenkilencen.

Menjek, Anyám, kövessetek?
tetemed nincs — hová?!
temetőd nincs — hová?!
elgázosítottak, el is égettek,
korommá égettek — füstté égettek:
levegő ég most széles új hazád:
beszívom a léggel talán testedet,
érzésvilágodat,
talán derűdet, mosolyodat is,
s bennem újra, új életre kelsz!
Feltámasztalak — megteremtelek,
mint megteremtettél — egykor engem Te.
Azonosulok a világmindenséggel!
Ó, Világanyám!

10.

Bánáti róna — engedj utamra!
A derűt az életre tartalékolom,
versre jusson a keserűségem!
Így szólt derűs tanításod, Anyám?!

Bánáti róna — engedj hát utamra...

Dolgomvégezetlen — nem távozhatok,
mert mit tettem eddig — mit adtam magamból
át az utókornak?!

Gyermekeim nincs —
de vannak ezrével — tanítványaim!
Lesznek-e — ők — én is,
hogy magam örökítsem
elvi utódimban akár?!

Ahogy tanítottad — derűsen, Anyám!

Bánáti róna — engedj hát utamra!
Emléked, harcod megörökítettem.
Lépj hát örökömbé, légy — örökösöm,
Bánáti róna — és te is — Anyám!
Anyám, Világanyám!
Mert Te örökké élsz — hisz sírnod nincs sehol,
csak távoztál tőlem a levegőégbe
önállósulhassak én s megörökíthessem
keserűségedben is — derűs mosolyod!

Bánáti róna — engedj hát utamra!
Benned lesz örök — az én életem!

TÁBOR A TÁBORBAN*

(Részlet)

LŐRINC PÉTER

Ebben az időben már a 39. barakkban laktunk, ott a rejtentő nürnbergi télben, ahol állandósult a vastag hótakaró fölött a mínusz 30 fokos dermesztő, azelőtti életünkéből ismeretlen légkör, amelyben a belélegzett levegő fájdalmat okozott, szinte felsebezte tudónket. Ha itt-ott sikerült tüzelőre szert tennünk, az felmelegítette némileg a barakk levegőjét és párává változtatta a talpunkon behordott havat de azután újra kihűlt a kályha — lecsapódott a pára, és belső barakk-esőt eredményezett. Mégis: életben voltunk, és egyre nőtt és nőtt táborunk: a haladó tábor. Jöttek az új emberek, a többi tábor ide helyezett emberei is, jött Vita Petrović barátom, Vinaver meg Milan Bogdanović az egyik, Sima Karaoglanović a másik és a Schreiber-Papo csoport a harmadik táborból. Új börtönünkben a tömbvezetőség irodaszemélyzete is oldalunkon állott: közöttük Aca Milojević és Duda Timotijević. Dudát és Acát Ottó hozta körünkbe, ő értesült már jó előre Schreiberék érkezéséről is, és Marko Schreibert nagyon várta, mint olyan embert, akire szükség van a táborban, aki jobban ismeri a hazai helyzetet nála, az egykori emigránsnál.

Tőle, Ottótól, kaptam, meglévő csoportjaim mellé, most a Márkó-csoportot, mert Márkó politikailag Ottó irányító csoportjának tagja lett ugyan, de elméleti tudásukat csekélynek ítélve, eszmei fejlődésüket, nevelésüket rám bízta Ottó.

Ott volt a csoportban Papo, a sarajevói kommunista közgazdász, Fröhlich, a biológus, állatorvos, Rosenzweig, az orvos — csupa kiváló „entellektüel”, akikkel most bővült csoportjaim száma, mert barakkomban ekkor már dialektikai, szociológiai, marxista—leninista tanfolyamot szerveztem, és erre eljártak Aca Milojevićek és mások is. Marko melegszívű, nagyon emberi kommunista volt, akár Papo is; Fröhlich kiváló tudományos képzettségű és gondolkodású koponya, aki később, sajnos, nagyon eltávolodott tőlünk és nyugatra távozott; míg Rosenzweiggel jó pár esztendő múlva a zágrábi

* Részlet Lőrinc Péter visszaemlékezéseinek kéziratban maradt negyedik kötetéből.

Rebro-klinikán találkoztam, mint docenssel, akiről a páciensek nagyon hízelgően nyilatkoztak, mint akinek külön egyéni módszere és újonnan feltalált orvosságai, injekciói vannak, amelyek mindannyiunk hasznára váltak. Aca Milojevićtel még sokáig fogok együttműködni; ő akkor egyetemi tanársegéd volt, fizkus, aki az atomfizikával kívánt foglalkozni, s aki később a vinčai intézet munkatársa s a belgrádi természettudományi kar professzora, jelentős eredményeket mutatott fel. Később is — egyre inkább — rám bízták a „súlyos” entellektüeleket, tudósfiókákat, művészfíókákat, azokat, akiknek a dialektikára mint tudományos s nem csupán mint politikai módszerre volt szükségük, s akik mint az érzékeny, hiú entellektüel általában — „nehéz esetet” képeznek, akiknek akármilyen kommunista aktivista nem imponál, akikkel csak az tud bánni, aki maga is ily entellektüel és ismeri a lélek rejtelmait és rejtkehelyeit, aki megérti az entellektüel-népség különböző fajtájú gátlásait és túlkompenzációit — víziós örültségeit: már önmagamon, a magam örült érzékenységén, gátlásain és komplexusain át is.

Persze az, hogy ezeket az „eseteket” Ottó rám bírta, hogy értette az ilyen fajtájú diplomáciát is — arra mutatott, hogy Ottó is ismerte az „entellektüel pszichológiát”. Elvégre művészember, író és festő volt, és színészek, írók, képzőművészek között élt Belgrádban, Berlinben, Párizsban, Zürichben, és Lukács György, Háy Gyula és Wittvogel, Brecht és Becher voltak a tanítói, Anna Seghers a titkos szerelme, és igazán nem ért életemben nagyobb dicséret annál, mint amikor Ottó Wittvogelhez és Lukácshoz hasonlított, hozzátéve, hogy Lukács azért túl merev, soha túl nem jutott a szocialista realizmuson, naturalizmuson, impresszionizmuson. Akkor talán még igaza volt.

Duda Timotijević nem volt még kommunista, de hozzánk közel álló antifasiszta értelmiségi, újságíró és publicista, a Politika, azaz Ribnikárék köréből. Apja, a reakciós miniszter csak annyiban hatott rá a házukban megforduló politikusok által, hogy benne és általa megismerhette és megutálhatta a reakció különböző fajtájú reprezentánsait. Ő maga haladó publicista tevékenységét itt a táborban is folytatta: kommentálva szóban és írásban a beérkezett számtalan lap, valamint rádió híreit, megteremtve ezáltal a táborigyűlés első és még egyéni és kezdetleges formáját, aminthogy Đoka Karaklajić, Mika Ristić-Alas mint műkedvelők és Blam mint hivatásos muzsikusként, megteremtették a *Bohém* egyesületet, amely hangversenyeket, majd a Mile Vitorović—Babić—Mačkić együttesével kö-

zösen kabaréestet is rendezett valami irodalmi-művészeti, antifasiszta vonalat inaugurálva a táborban, karöltve a Miša Carević színházával.

A tábor kezdte ott folytatni a szellemi, kulturális életet, ahol oda-haza megszakadt az 1936—1941-es évek nagy és haladó szellemű kulturális fellendülés, annak míg a tisztára polgári, reakciós kultúra, ha akadt is itt-ott, teljesen eltűnt, láthatatlanná és hatásában érezhetetlenné vált. Hamarosan odafejlődtek a dolgok, hogy 1942-ben (Osnabrückben) már játszva elhódítottuk és elhódítottam a közönséget az esetleges polgári „kulturtrágerek” elől. Későbbi kollégám, Marić például a filozófia történetének egy tanfolyamát nyitotta meg Osnabrückben. Volt is vagy 50—80 hallgatója. Azután én szerveztem meg, a tanítók egyletében, egy hasonló tanfolyamot, ahol a filozófiai irányok marxista értékelését nyújtottam azok ismertetése mellett, és néhány hét múlva Marić terme hallgatók nélkül, üresen tátongott, míg az én termemben úgy szorongtak az érdeklődők, hogy, ha nem indultam el időben hallgatóim közé, akkor az ablakon át juthattam csak be, esetleg az ablakban állva beszélhettem csupán... Persze Nürnbergben idáig még nem jutotunk el, de itt indult meg az a folyamat, amely Osnabrückben 800—1000 hallgatót fog eredményezni, nem csupán egy-egy politikai vagy katonai témájú előadáson az aktuális helyzetről, de filozófiai, szociológiai, történelmi előadásainkon is.

Később Vita Petrović, a bíró is egyik legjobb előadótársam lesz; itt még ismeretlen volt egyelőre, még fel kellett melegednie az új táborban, új környezetben. Osnabrückben halálhírét fogom hallani, amely szerencsénkre „oflažnak” bizonyult. Az eset ugyan megtörtént, de Vita életben maradt, amikor csomagokat hajigáltak át a drótakadályon, az éhező, haldokló, éhenhaló szovjet embereknek, mire a német őrcök közéjük lőttek...

Ekkoriban jöttek közénk Hohenfelsből, Offenburgból, Lübeckből (hol, mindenfelé és hány tábor volt a *Százezer táborok országában?*!), egyebek között a stramm huszárfőhadnagy — Milan Bogdanović, az irodalomtörténet egyetemi tanára, a republikánus, aki egykor a *Danast* szerkesztette Krleža és Bogdanov társaságában, s aki hajlott a marxizmus felé, de akivel csak 1943-ban kerülök majd munkatársi viszonyba, amikor is rajta leszek, hogy irodalmi-művészeti téren is marxistává tegyem, bírálgatva verbalisztikus írói és előadói módszerét, és azon igyekezve, hogy megértessem vele: eddigi stílusa megfelelt idealizmusának, most azonban materializmusá-

val „adekvát” stílust kell teremtenie. Ez már persze Stryjben volt, s mindkettőnknek be kellett látnunk: könnyű igenelni a marxizmust, könnyű elsajátítani akár annak módszerét is elméletben, de úgy alkalmazni politikai, irodalmi, tudományos gyakorlatunkban a módszert, hogy az valóban marxizmus legyen s hogy a forma, a stílus meg a lényeg, a tartalom nagy harmóniába olvadjanak, az bizony nehezebb munka és rettentő nagy, éber, önkritikus erőfeszítést és állandó „edzést” igényel.

Staško-Stanislav is ezzel a csapattal érkezett, s nagy idealista vitalitásában, dinamizmusában, mozgékonyságában, bergsoni aktivitásában azonnal hallatni kívánt magáról. Staškót persze úgyszólván mindenki, pontosabban minden szerb értelmiségi ismerte, s azt is tudta, hogy a Ne-staško név (állhatatlan, izgó-mozgó) jobban illene rá. Staškoval később jó viszonyba kerültem, szinte barátokká váltunk, ha szabad ezt mondani ideológiai ellenfelek viszonyáról; — megmaradt a táborban is lomha, tunya, hájas embernek; ha le is apadt tokája, pocakja, a hájas, lassú mozgású ember benyomását keltette továbbra is, mert bőre megtartotta eredeti dimenzióit és az eredeti térfogatra mutatott továbbra is. Rettentően elhanyagolta magát a táborban, s ez még rosszabb benyomást keltett. Sancho Panza volt ő Don Quijote mellett, Goedze Lamsack — Till Eulenspiegel mellett; ezeknek szelídsége, jóságossága nélkül persze. Dinamikus szenvedélyes gondolkodó, szerető és gyűlölő, barát és ellenség vagy vitázó volt, és az őrült esztelenségig merész, sőt vakmerő, de bátor is egyúttal. Mert a táborban haszontalan, sőt káros vakmerőségtől a hasznos előremutató, áldozatos társadalmi, erkölcsi bátorság felé fejlődött, aki — ha fasisztaközelségben helyezkedett is el odahaza mint író és mint diplomata — itt bátor és vakmerő antifasisztává lett körünkben. Főleg az indította meg felénk vezető útján, hogy a dražisták, usztasák, ljoticévacok körében csak önző barbarizmust látott, az emberiességet, humanizmust, kultúrát, szellemet a partizánbarátok körében lelte fel. És ez a meglátás mind az antifasiszták és kommunisták — mind Staško javára billenti a mérleget. Persze hosszú az út Bergsontól Marxig—Leninig, és ezt az utat Staško sohasem tette meg. Viszont harcos antifasiszta lett belőle, mert szerette a kultúrát és utálta a kultúrálatlanságot a fasiszta „vojvodák”-ban, a „dandarák”-ban.

Így, meg kell vallani, Staškónak volt ideológiája, hiába szállt síkra minden eszmei-világszemléleti megkötöttség és lekötöttség ellen. Az intuíció, irracionizmus, irrealizmus, bergsoni misztika

vizionárius híve volt és „őrült” — mert mindezt együtt őrültségnek tartotta, legalábbis nevezte, s úgy hitte: „őrültség” nélkül nincs se kultúra, se alkotás. Az alkotó zsenialitás maga is „őrület”. Utálta a józanokat, racionalistákat — és ezzel — jaj — önmagát is, mert sokszor nagyon is racionális volt, és tudása, képzettsége, kulturáltsága volt oly sokoldalúan gazdag, akár képességei és tehetsége. Valamikor érettségi után soká tépelődött; a matematikát, a költészetet vagy pedig a hangversenydobogók zongoráját válassza-e? Köztudomású volt róla, hogy kiváló esztéta és nyelvteremtő, nyelvújító is. Egy szó kellett hozzá: és Staško felállt, s 2—3 órás nagyon gazdag és nagyon élvezetes előadást vágott ki bármely íróról, műfajról, esztétikai, nyelvészeti, esetleg filozófiai témáról. Elemében akkor volt, ha az eruditizmust frivol, cinikus amoralitással keverhette, vegyíthette, ilyenkor Európa legkiválóbb kozőrjévé emelkedett, fölibe kerekedve Otónak vagy (oda haza) Veljko Petrovićnak, másoknak is. Szerette frivolitásával kétségbe ejteni az álszent, álszemérmes, erkölcsködő moralistákat, így pl. Divacot, a darwinistát, aki menekült, ha csak meglátta. A polemizálás volt életeleme, ilyenkor ömlött a szó az ajkáról. (Tévednék, ha bőbeszédűnek nevezném, minden szavának, jelzőjének helye volt mondatában, minden mondatának előadásában, ha sziporkázó tűzijáték volt is egészében véve minden felszólalása. Ha mást nem: Staškót adta, fejezte ki ez a tűzijáték. Jellemét viszont — ha volt —, legalábbis eleinte, titkolta, rejtegette (mert elítélte a szilárd jellemet, jellemben is a változatosságot, dinamizmust helyeselte ugyanis). Habár akkor is bátran vallotta magát polgárnak, és még idehaza is bírálta a marxizmust, marxistákat, ha másképp nem, hát mint ismert karikaturista. Mert ebben hasonlított Karinthyhoz, ha Karinthy nem is l'art pour l'art bíráló volt, és nem is a szélső jobboldalról indult. Mert Staško 1914-ben sokszor csak azért állt ki a lövészárkok mellvédjére — tíz méterről mutatva teljes figurát az ellenség felé —, hogy megmutatkozzék, hogy lássák és lássák bátorságát. Ezt megtette a táborban is, pl. Strassburgban — de akkor ez a vakmerőség már áldozatos bátorsággá vált, mert volt célja és értelme.

A két háború között a tehetséges modern író — mint a belgrádi „modernekek” szinte valamennyien — diplomáciai szolgálatba lépett (Rakić, Dučić, Crnjanski, Andrić stb.), és vállalta a kultúrattasé szerepét a reakciós Spanyolországban vagy akár a náci Németországban is. Oda haza haladó szellemű írókat, művészeket támadott. Ez meg is felelt a bergsoni irracionális vonalnak.

Így került Staško a táborba, és bizonyára fájlalta eléggé, hogy a kultúrát köztünk találta meg, nem pedig a csetnikek és „dandarák” barakkjaiban; bátran levonta azonban a következtetést, és elindult a felénk, közibénk vezető úton, ha nem is merete mindenkor vállalni múltjának ódiúmat. Így egy ízben (kérdésemre: „Miért nem teremtette meg a belgrádi modernnek irodalma a modern szerb regényt, miért nem nyújtottak semmit, tanítványának, Čosićnak próbálkozásain kívül is e téren (*Pokošeno polje*)?” — ötlöthatolt, de érdemlegesen nem mert nyilatkozni.

Így hallgatott el egyszer 1943-ban az osnabrücki ambulancián is, ahol számtalanszor meglátogatott engem, isíászom mozdulatlanságában, amikor újabb nyelvészeti és ritmustani eredményeiről beszélt éppen, és a ritmus téziseit és antitéziseit emlegette, amelyek egymást váltogatják, követik. Elmosolyodtam (miközben gyorsírással jegyztem érdekes vallomásait), és kissé ingerkedve ezt mondtam:

— De hiszen már egész dialektikussá lett maga is, már maga se tudja másképp látni a világot, mint ellentétekben, tézisekben és antitézisekben . . .

Elhallgatott, és magába nézett. Hájas, lebernyeges keble erősen emelkedett és süllyedt. Azután hirtelen, és egyáltalán nem staškói hanglejtéssel, nem csipkelődve, nem polemikus éllel, de magába szállva, befelé nézve és szinte már fájdalmasan ezt mondotta:

— „Igen . . . ellentétek; tézisek és antitézisek . . . De hol van nálam az ellentétek egysége? Hol van az én szintézisem . . .?” — Ez fájt hát neki!

Szinte megilletődtem. Hallgattam. Nem tudtam semmi vigasztalót találni szavaira. Vártam, hogy önmagától oldódjon föl, hogy megtalálja az önirónia csipkelődő szavát.

A másik eset jóval később, már Strassburgban történt (1944-ben). Miután hónapokat töltött a dražista fasiszták között, akik úgy elverték az őket kikihívó Staškót, hogy majdnem belepusztult: sikerült eljutnia közénk a másik „fór”-ba, a tisztán partizán erődbe. Itt meghirdette előadását a barbár, csetniki, dražista fasizmusról — amit ő „dandarizmusnak” nevezett el. Elmentem, meghallgattam. Előadása után hozzáléptem, és a legnagyobb őszinteséggel, minden csipkelődés nélkül mondtam:

— Nagyon tetszett. Azt hiszem, ez az első előadása, amelyet teljes egészében magam is vállalnék, magam is aláírnék.

Elgondolkozott. Magába süppedőn, befelé nézőn: „magába szállva”. Azután sikerült leküzdenie az introvertikus maganézés pilla-

natát, és már megtalálva magában a másikat, a csúfolkodót, luciferi mosollyal mondta:

— Azon gondolkodtam el, hol is követhettem el a hibát, hogy magának (a marxistának) tetszhettem?!

Persze Staško — akármennyi időt töltöttünk is el együtt, hiszen számtalanszor álltunk egymás mellett, a néha órákig elhúzódó ap-peleken — soha teljesen meg nem ismert: a marxista mint író, ki-egyenlítődött előtte a szűk látókörű, csak maga elé néző, szektás-kodó, elrendelt sémákban gondolkodó, merev „hipnotizálttal”, és fogalma sem volt róla, hogy közöttünk is vannak olyanok, akik ismerik és kedvelik az „izmusokat” és formális vívmányaikat, ame-lyekért ő maga az életét adta volna. Így történt, hogy amikor Stryjben egy irodalmi-művészeti vitát rendeztünk, amely hat hetet vett igénybe — heti egy-két előadással, vitával — és Ottó rám bízta a vita megrendezését és a bevezető, vitanyitó előadást —, én Staškóra gondoltam, úgy vélve: ő lesz az ellenszónok szerepére a legalkalmasabb, tartsa ő az ellenbeszámolót, az opponens előadást. Én persze akkor, már a *Híd* óta és egyre inkább, az új forma és új tartalom szintézisét tartottam igaz, mai, aktuális művészetnek — és emellett tört lándzsát még sokkal inkább Ottó is. Ha realiz-mus — hát legyen az az „izmusok” minden formai vívmányával meggazdagodott „új realizmus”. Én magam el sem tudtam volna képzelni magamat a „durée”, az asszociációs módszer nélkül mint író, úgy, hogy csupán kifelé nézsek, magam köré tekintsek írás közben — soha befelé ne pillantsak, ne merítsek önmagamból, ne bányásszam ki legmélyebben fekvő rétegeimet is: ne legyek mint jó-zan nappali pillanataimban is — írás közben is sokrétegű és a kül-ső világot ne adjam önmagamon, az ismeretlen tudatalattin átszűr-ve, ha talán az „acte gratuit”-t igyekezve némileg érthetővé tenni, a tudatalattival megindokolni. Ismertettem hát kétórás előadásom-ban (a tábori ráérős norma szerint) az „izmusok” főbb vívmányait is, a „szociális” és a pszichológiai, a szocialista, a realista és a szür-realista művészet szintézisét próbálva nyújtani. Mikor utólag fel-kértem Staškót az ellenbeszámoló megtartására, megpróbáltam őt informálni előadásomról, már miheztartás végett is, mert éppen nem lehetett jelen.

— Sohase fáradjon! Nagyon jól el tudom képzelni, miket mond-hatott . . .

Így aztán a közönség nagy derülésére nyitott ajtókon kopogta-tott, ellenelőadásában ott támadott, ahol erre semmi szükség sem

volt, és ezzel szinte már jó előre bebiztosította a mi győzelmünket, hiszen, a vita első szónokaként azután Ottó lépett fel, aki kihasználhatta és kihasználta ezt az alkalmat. (A felszabadulás után is előfordult, hogy látatlanban ítélték fölöttem: nyitott ajtókon kopogtatva, de ezzel nem sokat törődtem. Hadd írják olvasatlan könyveimről a kritikákat!)

Ez is persze 1943-ban volt már. Most — 1941-ben — Staško még csak éppen hogy közénk érkezett, de már bejelentette egy előadását a húszas évek jugoszláv, azaz a belgrádi szerb modern irodalomról: önmagáról, Krakovról, Crnjanskiról, Tin Ujevićről, Toša Manojlovićről, Boško Tokinról és a többiről beszélt, akiknek modern irányzata távol állt tőlünk — akkori magyar aktivistáktól, és úgy éreztük, elmaradt mögöttünk, nem jutott el az expresszionizmushoz, dadaizmushoz, inkább a bergsoni, gide-i „megindokolatlan aktus”-nál: „acte gratuit”-nél időzött még, vagy a szimbolizmusnál.

Szóltam Sima barátomnak, és minden eshetőségre felkészülve, vitára ajzottan — elindultunk. Staško elmondta dicsőimnuszát a belgrádi modernekről, lehordta a Domanovićot Disig terjedő „szimpla”, egysíkú irodalmat. Azután én kértem szót, először állva ki Staško és a „krakovština” ellen, azok ellen a modernek ellen, akik — a fasizmusig jutottak el, ugyanakkor, amikor mi a forma forradalmát a tartalom társadalmi forradalmával párosítottuk: már az aktivizmus, szóval a belgrádi modernizmus idejében is. A vita folyamán felhívta magára a figyelmet egy ember, aki váratlanul lett a vitában segítőtársam, akivel itt ismerkedtem meg, de akit Staško már ismert, még a fővárosból. Domanovićról állította éppen Staško, hogy már „rég halott”, amikor egy majd két méter magas, hatalmas talpakon álló, hatalmas mancsú, hajlott sovány férfi fölibe magasodott — ott ült éppen mellette — a köpcös Staškónak (Don Quijote Sancho Panza fölibel!), s a feje fölött hadonászva rettentő tenyerével mondogatta:

— Domanović él; te vagy a halott, Staško! Domanović él, halála után is, te halott vagy már testi életedben!

Megjelent hát közöttünk, körünkben Maksa Španac recte Ljubomir Maksimović, az építészmérnök, a spanyol harcos, Jovan Maksimovićnak, Tolsztoj és Dosztojevszkij szerb fordítójának, a szociális, humanus embernek és írónak fia. Latba vetette forradalmi temperamentumát, fanyar, groteszk humorát, néha sematikus, néha mindent felölelő irodalmi koncepcióját és rettentő, gölemi testiségét,

és győztes maradt a porondon. Együtt tartottunk „haza” az előadásról...

Maksa szűkszavú, tömönatos, de pompás csevegő, kozőr volt; a témái is egyedülállóak, mert egyéniek voltak a meglátásai. Londonban — a világ egyik központjában — a falut látta meg; az imperializmus központjában — a szektás papot, aki pénzért árulja tanítását. Mert híres volt meséje a kis kacsáról, „aki ott úszott mindenki szeme láttára a londoni Temzén”, s akit senki sem vett észre nagyvárosi groteskségében — mindaddig míg Maksa fel nem hívta rá a londoniak figyelmét, egyszerűen azzal, hogy odaállt és állhatatosan szemlélte.

1943 szeptemberében, az olasz kapituláció napján harminckilencünket tizenegy szuronyos őr kíséretében Osnabrückben bevagoníroztak s vittek a stryji büntetőtáborba: a mi „Katinunkba” — ahogy az egyik őr mondogatta. Velünk volt Ottó (az első számú „ellenség” a halál-listán) és én (a 2. számú „ellenség”), Staško és Maksa, Mića és Minja; a matematikus, igaz polgári demokrata, Marić, Dina, azaz Stojadin Katić vezérkari őrnagy, az 1800-as felkelő Katić ükunokája, aki, lám, most is velünk tartott, „szabadságharcosokkal”, Dragan Jovanović, vezérkari kapitány — aki ott volt március 27-én az éjjeli tiszt királypucsbán, de azóta hozzánk fejlődött.